

עם ישראל ואומות העולם

פרופ' יהודה לוי

א. יצירת עם ישראל

אם רצוננו לברר את יחס ישראל לגוים, אין די שנעיין בלקט מאמרי חז"ל. עלינו לגשת ל"סוגיא" במקורה, לסיפור התורה על יצירת עם ישראל, ואחר כך נבין מאמרי חז"ל לאור אותו סיפור.

עד דור ההפלגה העמיד ה' רק יחידים להורות לאנשי דורם את הדרך. אחרי ההפלגה, האנושות היתה מורכבת מאומות, במקום להיות מורכבת מיחידים, ומאז והלאה נכתבה ההיסטוריה בעיקר על ידי אומות. מלכיות עולות ויורדות, מלחמות פוקדות את האנושות עד אשר יקבלו העמים על עצמם עול מלכות שמים. ומי ידריכם וינחם את הדרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשו - וזאת לא במאמרים, נאומים, והסברים, אלא על ידי מעשה, יפה דורש ויפה מקיים?

היה צורך באומה, דוגמה ומורה דרך לאומות, ולכן אין פלא שכעשרים שנה אחרי ההפלגה קרא ה' לאברהם ללכת מארצו על מנת ליעשות לגוי.

וכאשר נתבונן במה שנאמר לאברהם בעת שנצטוו "לך לך" נראה שכל מה שנאמר לו אחרי המלים הללו היו הבטחות וברכות ואין שם אלא צווי אחד: "היה ברכה" (בראשית יב, ב), ופירשו חז"ל (בר"ר לט, יב): "קרי ביה בריכה, מה

אחד האתגרים הכבדים שגלותנו מטילה עלינו הוא לעמוד נגד השפעות הגוים ולהחזיק בתורתנו הק' בלי לנטות ממנה ימין ושמאל. יחסנו לגוים גם הוא נקבע על ידי התורה ולגביו במיוחד הגלות מקשה את השמירה על הדרך שצונו בה. כאשר אנו שרויים בין גוים אוהבי ישראל [1] מאיימת עלינו הסכנה שנתקרב אליהם יותר מדי. ומאידך - וזו לדאבונו הסכנה השכיחה הרבה יותר - שמתוך הרדיפות התכופות והאכזריות נבוא לשנוא אותם יותר מהראוי. במיוחד, כאשר אומה כולה, כגון הערבית, צרה על קהליה יהודית שלמה, כגון מדינת ישראל, כמעט אי אפשר להנצל מזלזול, חשד, והצקה של אנשים פרטיים של אותה אומה, אף בלי שנדע להם שום פשע. מאידך, מצב כזה עשוי לחייב אותנו במדות תקיפות אשר לכאורה נוגדות כללי אהבת הבריות.

עם כל זה, שומה עלינו לנסות להיות חזקים בדעותינו, ולא לתת לאויבינו לעוות את השקפותנו, פן נסור מדרך התורה ימין או שמאל.

הבה נברר לעצמנו את דעת תורתנו הק' בענין זה. לא באתי לחדש דבר לקורא היקר, "אלא להזכירו את הידוע לו כבר", כדי שנתחזק בהשקפת התורה בתנאים הקשים של היום.

ברכה זו מטהרת את הטמאים, אף את מקרב רחוקים ומטהרם לאביהם שבשמים". הרי שמבחינת מעשה של אברהם, מטרת הקריאה לא היתה אלא להיות מורה דרך לגוים. וכן למעשה עשה. וז"ל הרמב"ם (הלי ע"ז א, ג): "והתחיל לעמוד ולקרוא בקול גדול ולהודיעם שיש שם אלה אחד לכל העולם, ולו ראוי לעבוד. והיה מהלך וקורא ומקבץ העם מעיר לעיר ומממלכה לממלכה...היה מודיע לכל אחד ואחד כפי דעתו עד שיחזירהו לדרך האמת, עד שנתקבצו אליו אלפים ורבבות".

וכן במעמד הר סיני, כאשר הי בקש ממשה להסביר לישראל את משמעותו של מתן תורה, אמר לו שעל ידי שמירת התורה נהיה לו סגולה, ומסיים: "ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש" (שמות יט, ו), והרי אין הכהן אלא שליח הי אל בני אדם (מסקנת הגמרא קדושין כג:): "להורות לכל המין האנושי לקרוא כולם בשם הי ולעבדו שכם אחד" (רי עבדיה ספורנו שם). "ועל עם ישראל הוטל לשמור על תורת הי בתוך האנושות, ככהן בתוך עמו" (לשי רש"י הירש, אגרות צפון ח) [2].

גם עצם העובדה שהתורה נתנה במדבר רומזת לנו שהיא נחלת כל העולם: "נתנה תורה דימוס, פרהסיא, במקום הפקר. שאילו נתנה בארץ ישראל היו אומרים לאומות העולם, אין להם חלק בה" (מכילתא, שמות יט, ב). ובסיגנון יותר מפורש (מ"ר תנחומא דברים ג): "נתן הקב"ה התורה לישראל כדי שיזכו בה לכל האומות".

וכאשר הקב"ה רצה לזכותנו בפרשה קטנה שעל ידי קריאתנו בה נחשב כאילו יגענו בתורה יומם ולילה, לא מצא אלא פרשת שמע (מדי שוחר טוב א, ד"ה כי אם בתורת הי, ועג"כ מנחות צט:): שהיא תמצית התורה, ומה היא אומרת לנו: "הי שהוא אלהינו עתה, ולא אלהי האומות, הוא עתיד להיות הי אחד, שנאי אז אהפוך אל עמים שפה ברורה לקרוא כולם בשם הי" (רש"י, דברים ו, ד ע"פ ספרי סוסי"י לא). כלומר, השיעור הראשון שהיהודי צריך לחזור עליו תמיד הוא: יעידנו הוא להביא לקבלת עול מלכות שמים בעולם כולו.

וכן ישעיה הנביא מכנה אותנו כאור גוים (ישעיה מב, ו). וכאשר הוא מתאר את אחרית הימים, הוא רואה (שם יא, ט): "כי מלאה הארץ דעת את הי כמים לים מכסים". וכן צפניה (צפניה ג, ט): "כי אז אהפוך אל העמים שפה ברורה, לקרוא כולם בשם הי ולעבדו שכם אחד". וכן מעידים לנו חז"ל (ברכות נז:): שכאשר רואים מקום שנעקרה עבודה זרה ממנו, מברכים: "ברוך שעקר עכו"ם מארצנו... והשב לב עובדיהם לעבדיך", ואמנם נחלקו תנאים אם אומרים כן גם בחו"ל, אבל נפסקה ההלכה כדברי רי שמעון בן אלעזר: "אף בחו"ל צריך לומר כן מפני שעתידיים להתגייר". ומפורש כתב הר"ן (דרשות ד"ז ד"ה ואחד - עמי קכ"א בהוצאת פלדמן): "שכל האומות ישבו לאמונתנו, בכל פרטי המצוות ודקדוקיהן".

מכל הנ"ל משמע שקבלנו את תורתנו הקי לנחותנו ביעוד הזה. "ושמרתם ועשיתם,

כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים אשר ישמעון את כל החקים האלה ואמרו רק עם חכם ונבון הגוי הגדול הזה" (דברים ד, ו). ולשם כך קיבלנו גם את ארצנו הקדושה להופכה להר ה' כדברי הנביא (ישעיה ב, ב-ג): "והיה באחרית הימים, נכון יהיה הר בית ה'... ונהרו אליו כל הגוים... ואמרו לכו ונעלה אל הר ה', אל בית אלהי יעקב, ויורנו מדרכיו ונלכה באורחותיו, כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים". ועצם השם ירושלים, משמעותו ששם יראו את השלום הכפול הנובע מן "בהר ה' יראה" (בראשית כב יד. עיי רש"ר הירש, "אב", כתבים מלוקטים, ח"א).

התורה והארץ דרושות לנו כדי שנוכל לבצע את יעודנו זה במלואו, שהרי עלינו להיות דוגמא לאומות העולם והיינו לחיות לעיניהם חיי אומה מושלמים אשר לזה אנו זקוקים להנחיות להתנהגות הכלל, כולל מוסדות ממשלתיים, ולהתנהגות הפרט, וכל אלה התורה מעניקה לנו. וכן אנו זקוקים לארץ שתשמש לנו כבמה לחיי אומה מושלמים אלה (משמעות הגלות נפרט אי"ה בסוף המאמר).

הרי שתפקידנו מכובד מאד. ועם כל זאת אינו אלא מעין שרות לאומות העולם: "כמדומין אתם ששררה אני נותן לכם, עבדות אני נותן לכם" (הוריות י:). וכשם שנאמר אצל המלך, כמובא שם: "וידברו אליו לאמר אם היום תהיה עבד לעם הזה" (מלכים א יב, ז). אם האנושות דומה לגוף אשר כל אומה ואומה בו כאבר, יהיה עם ישראל לב האומות (כוזרי

מ"ב סיי לר-מב). או, במונחי היום, המח אשר הוא המכובד שבאיברים, אבל עדיין תפקידו לשרת את הגוף כולו.

וז"ל הנצי"ב (העמק דבר, שמות ד, כב): "בני בכורי ישראל, דאע"ג שכל אומות העולם המה בתכלית הבריאה... אבל ישראל נמשל לבן בכור של המלך, שהוא יורש הכתר, שעוד בחיי המלך הוא מסייע בהנהגת המלוכה, כך ישראל מסייע כ"י להשגחה ולהליכות עולם". וכעין זה (דברים לג, ג): "אף חובב עמים. אע"פ שהקב"ה חבב כל אומות העולם... מכל מקום אינו דומה לחבה יתרה של ישראל". ומה שכתב "שכל אומות העולם בתכלית הבריאה" לכאורה צ"ע מדברי רש"י (ריש בראשית): "בראשית ברא... ובשביל ישראל שנקראו ראשית תבואתו", אשר לכאורה משמע מדברים אלה שכל העולם לא נברא אלא בשביל ישראל ושהם התכלית, ולא אומות העולם. אבל כאשר נעייך במקור דברי רש"י נבין אותם אל נכונם, והיינו שבזכות ישראל נברא העולם, וז"ל המדרש (ויק"ר לו, ד; וכעין זה גם במ"ר תנחומא [הוצ' ר"ש באבער] בראשית י:): "שמים וארץ לא נבראו אלא בזכות ישראל, דכתיב בראשית ברא אלהים, ואין ראשית אלא ישראל...". הרי שלא בא המדרש אלא ללמדנו שבלי קבלת התורה על ידי ישראל לא היה כדאי לברוא את העולם ורק בזכותנו נברא, ואין כונתנו כלל לקבוע את תכלית בריאת העולם.

ג. מעלות הגוי וזכויותיו

"חביב אדם שנברא בצלם... חביבים

ישראל שנקראו בניים למקום... (אבות ג יד) [3] הרי שכל אדם, אף הגוי, נברא בצלם א־להים ובגלל זה זוכה בכבוד הקשור בזה. ואולי לא במקרה הוא שמה שכתוב בתורה (דברים כא, כג): "לא תלין נבלתו על עץ... כי קללת א־להים תלויי", ופיי רש"י (שם, ע"פ סנהדרין דף מו): "זלזולו של מלך [הקב"ה] הוא שאדם עשוי בדמות דיוקנו", - שהדין הזה קיים לראשונה אצל גוים (יהושע ח, כט; י, כז) [4].

חז"ל אף מדגישים (סנהדרין ד, ה - דף לו): "לפיכך נברא אדם יחידי... ומפני שלום הבריות, שלא יאמר אדם לחבירו, אבא גדול מאביך". - [כנראה כבר אז היו מודאגים מן הגזענות אשר היום ידועה היא לשמצה ואשר בחובה טמונה הסכנה הגדולה ביותר לשלום הבריות]. ועיי עוד בזה לקמן סי"ד.

ובסי' חסידים כתב (סי' שנח): "נכרי הזריז בז' מצוות שנצטוו לבני נח, הזהר מטעותן שטעותן אסור, ותשיב לו אבידה, ואל תזלזלהו, אלא תכבדהו יותר מישראל שאינו עוסק בתורה".

וכאשר הגוי עושה רצון ה' כמעט ואין גבול לרמה שיכול להשיג. לא רק "כל המקבל ז' מצוות ונזהר לעשותן הרי זה מחסידי אומות העולם ויש לו חלק לעולם הבא" (לשון הרמב"ם, הלי' מלכים ח, יא), אלא אפילו נכרי ועוסק בתורה הרי הוא ככהן גדולי" (ע"ז ג, ב"ק לח.), עד כדי כך! וכן הרמב"ם (סוף הלי' שמיטה ויובל) כאשר הוא מדבר על התקדשות עליונה המזכה את המתקדש בזכויות הכהונה, הוא מיחס אותן אל "כל איש ואיש מכל

באי עולם... הרי זה נתקדש קודש קדשים ויהיה ה' חלקו ונחלתו לעולם ולעלמי עולמים." ואף בזה עדיין אין בו ד', אלא המדרגה הגבוהה ביותר שאדם יכול לזכות בה (חוץ מתחיית המתים) הרי היא רוח הקודש (ע"ז כ, ע"פ נוסח מסילת ישרים), וגם לגבה העידו חז"ל שהגוי זוכה בה באותה מדה שישראל זוכה בה: "בין ישראל בין עכו"ם, בין איש בין אשה, בין עבד בין שפחה, הכל לפי המעשה שהוא עושה, כן שורה עליו רוח הקודש" (תדב"א פ"ט). [מה שממרה זו נראית סותרת אמרם ז"ל (קדושין ע:): שאין הקב"ה משרה שכינתו אלא על משפחות מיוחסות שבישראל, ראה לקמן סי"ד].

וכאן צריכים אנו לעיין בשטת הכוזרי "בענין הא־להי" שנדבק בעם ישראל, ורק בעם ישראל. הוא חוזר על הנושא בכמה מקומות בספרו. במאמר א סי' לו - מג הוא מיצג את דרגת ישראל לעומת הגוי, כמו זו של גוי לעומת בעלי חיים. שם בסי' צח וקג הוא מתאר את תהליך הזיכוך מדור לדור; תמיד היו בודדים שהיו מסוגלים לקבל את הענין הא־להי והיו בתור גרעין לעומת אחיהם שהיו בתור קליפה, עד שבאו בני יעקב שכולם היו ראויים לענין הא־להי. ונראה ברור שמדובר כאן על ענין תורשתי שאינו כלל תוצאה של קבלת התורה ושמירת מצוותיה. והשיטה הזו צ"ע לאור כל המובא לעיל, במיוחד שמשמע ממנה כאילו הוא אומר לגוים: "אבא גדול מאביך". ועדיין לא מצאתי לו סמוכין בדברי חז"ל. רק הדים משיטתו מצאתי בכתבי המהר"ל - אולי. כגון ריש סי'

תפארת ישראל ובסי נצח ישראל פי"א.
ראה דבריו לקמן ס"ד. ואי"ה נדבר על זה
עוד לקמן ס"ד.

ומהן זכויותיו של הגוי? שבע מצוות נצטוו
בהן נח ובניו (רמב"ם ה' מלכים ט, א) וכללם גם ישראל. והן לא בטלו מישראל
על ידי קבלת התורה (אף על פי שיתכן
וענשן הוקל), ביניהן דינים, שפיכת דמים,
וגזל ולכן שפיכת דמים וגזל הגוי אסורים
[5]. וז"ל התוספתא (ב"ק יח): "חמור גזל
הנכרי מגזל ישראל, מפני חלול השם.
ומובא בסמ"ג (לאוין קנב) ובהגמ"י
(גזילה א, ב). ואפילו גניבת דעתו של הגוי
בלבד אסורה (חולין צד.). נוסף על כל
הנ"ל צריכים לזהר שלא לעורר שנאת
הגוי ולא לזלזל בגוי, אפילו קטן. ועיי' בסי'
פלא יועץ (עי' גוי) המאריך בזה.

ג. זכויות ישראל יתר על הגוים

אל אף חשיבותם של הנכרים, יש לנו
חובות כלפי אחינו בני ישראל שאיננו
מחויבים בהן כלפי גוים. אפשר להסביר
את ההפליה הזו בכך שאנו, בני ישראל
שותפים ביעד הגדול שתיארנו לעיל, של
קריאה לכל העולם לעבודת ה', וביחס
לשותף כה קרוב קיימות חובות מיוחדות.
הבולטת בין החובות המיוחדות הללו היא
האחריות ההדדית, שכל ישראל ערבים זה
לזה, על זה נרחיב את הדיבור לקמן ס"ה.
אבל גם חבלי אהבה מיוחדת צריכים
לקשור יחד את השותפים, ולכן המצוה
(ויקרא יט, יח): "ואהבת לרעך כמוך"
אינה חלה אלא על "רעך במצוות" כלומר
יהודי. אמנם בסי' הברית (ח"ב פ"ו) מביא
את הגמרא (ברכות יז.): "מרגלא בפומיה

דאביי, לעולם יהא אדם... ומרבה שלום...
ועם כל אדם, אפילו עם נכרי בשוק. כדי
שיהא אהוב למעלה ונחמד למטה. אמרו
עליו על ר' יוחנן בן זכאי שלא הקדימו
אדם שלום מעולם, ואפילו נכרי בשוק".
ומדייק ממנה "כי חז"ל קרבו גויים וכללו
אותם באהבת רעים". וכן ר' חיים ויאטל
(שערי קדושה א, ה) כתב: "אהוב את כל
הבריות, ואפילו נכרים". ונראה שכוונתם
לאהבה סתם, אבל לא אהבה "כמוך" -
"כמוך ממש" (לשון מסילת ישרים פי"א)
[5*]

ונראה שמקורם בירושלמי (נדרים ט, ד):
"ואהבת לרעך כמוך, ר' עקיבא אומר זה
כלל גדול בתורה. בן עזאי אומר, זה ספר
תולדות האדם, זה כלל גדול מזה". ופירש
בקרוב העדה: "זה ספר תולדות אדם,
שכל בני אדם באים מאב אחד, הוא כלל
גדול מואהבת לרעך כמוך, דלא קאי אלא
על רעך". הרינו כאן מצויים לראות כל
בני אדם כאחים וזה נחשב כלל גדול
בתורה (וכלל גדול היינו שכולל דברים
הרבה. עיי' שבת סח ורש"י שם בתחילת
הגמרא, הרי במה שכולל יותר אנשים הוא
נחשב כגדול יותר).

אפשר לחלק את המצוות בין אדם לחבירו
לאלה הנובעות מדרישות הצדק (כמפורט
בהערה 5 לעיל) שאוסרות עלינו לפגוע
באחרים, ובין אלה הנובעות מאהבה,
המחייבות אותנו לעזור לו. באלה
הנובעות מן הצדק - שמירה על זכויות
הזולת - אנו מחויבים גם כלפי גוים, בעוד
אלה הנובעות מאהבה, מחייבות אותנו
רק כלפי יהודים. באלה האחרונות
נכללות מצוות כמו גמילות חסדים

וצדקה, שמטת כספים ואיסור רבית השבת אבדה ופקוח נפש, נקימה ונטירה. נפרט טיבן קצת בהמשך.

ברור הוא שגמילות חסד וצדקה אינן זכויות שניתנו לתבוע. אדרבא, תביעה כזאת היתה פוגעת בזכות הנתבע לתת היום או לא לתת, לפי שקול דעתו. אבל מאידך, אף עף פי שכל פעולה מסויימת של חסד איננה חובה עלינו, גמילות חסד באופן כללי אנו כן מחויבים בה חובה גדולה. כנראה חובה הזאת נובעת מזה שעלינו לחזק את השותף למפעלנו הקדוש, ומובן שכעין זה אינו שייך אלא בישראל.

מצוות שמטת כספים ואיסור רבית גם הן מטעם זה שהרי ההלוואה נתנה על מנת להחזיר את החוב והשמטתה אינה אלא מתנת חנם. וגם ברבית אין שום פגיעה בצדק. כמו שמותר לי להשכיר את ביתי שיוחזר לי בעין, יהיה מותר לי ל"השכיר" את כספי על מנת שיוחזר לי ערכו. וכן כתב הרמב"ן (דברים כג, כ): "הרבית שהוא נעשה לדעת שניהם וברצונם לא נאסר אלא מצד האחווה והחסד, כמו שצוה ואהבת לרעך כמוך... חסד ורחמים יעשה עם אחיו כאשר ילונו בלא רבית ותחשב לו לצדקה, וכן השמטה חסד לאחים".

וכן השבת אבידה. איך יחייבני בן אדם לשרתו בזה? אין זה אלא חסד שעושה עם חברו, והוא הדין בהשבת אבדת גופו, ולכן גם "לא תעמוד על דם רעך" (ויקרא יט, טז) אינו שייך אלא אצל יהודי [6]. מאידך, גם בזה כתב הרמב"ם (הלי סנהדרין יב, ג) כל המקיים נפש אחת מן העולם מעלים

עליו כאילו קיים עולם מלא. "הרי כלל כאן כל בני אדם.

ומענין שאף על פי שהני"ל איננו מחויבים בהם כלפי נכרי מטעם חסד, מטעם דרכי שלום אנו כן מחויבים. וז"ל הרמב"ם (הלי מלכים י, יב): "אפילו העכו"ם [שלא קבלו עליהם ז' מצוות בני נח] צוו חכמים לבקר חוליהם ולקבר מתיהם עם מת ישראל ולפרנס ענייהם בכלל עניי ישראל, מפני דרכי שלום. הרי נאמר טוב ה' לכל ורחמיו על כל מעשיו. ונאמר דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום". וכן רבית של גוי אסורה מדרבנן (הלי מלוה ולוה ה, ב) וכן המחזיר לו אבדה כדי שיתקדש שם שמים, הרי זה משובח (הלי גזלה ואבדה יא, ג). ועיי באר הגולה (חוי"מ סי' שמח סק"ה) המביא את דבריו ומוסיף דברים מרגשים.

איסורי נקימה ונטירה גם הם אינם אלא מתוך חובת האהבה. הרי גם ה' מעניש מדה כנגד מדה, ולמה יהא לנו אסור. ומסבירים לנו חז"ל למה נאסרו (ירושלמי נדרים ט, ד): "למה זה דומה? הרי שחותך בשר והכה הסכין בידו - האם יחזור ויכה בידו?" בעוד אני רואה את עצמי ואת חברי כחלק מאותו גוף, אטפל בחטאיו דרך תיקון ולא דרך נקימה, מה שאינו כן באדם אחר שאינו חלק מאותו גוף.

וכן בענין טומאת מת באוהל יש "יתרון" ליהודי על הגוי לפי דעה אחת. ביבמות (ס, סא): "תניא. וכן היה ר' שמעון בר יוחאי אומר קברי עו"כ אינן מטמאין באוהל שנאי (יחזקאל לד, לא) ואתן צאני צאן מרעיתי, אדם אתם - אתם קרויים אדם ואין עו"כ קרויין אדם", והחכמים

מטמאים (ונחלקו הפוסקים בדבר, עיין תוסי שם. ובשו"ע יו"ד שעב, ב נפסק "נכון לזהר"). התוספות (שם ובב"ק לח. תד"ה אלא) מביאים הרבה פסוקים בהם גוים נקראים אדם, ועיין שם תירווצים שונים. ור"ת פירש ש"אדם" היינו ישראל דוקא, אבל "האדם" כולל גם את הגויים (וגם על זה הקשו בתוסי שם). ודבריו צריכים הסבר. ובתפארת ישראל (אבות פ"ג בועז אות א) מסביר שלא ייתכן שהדברים ככתבם אלא שישראל נקראים אדם שהם - דומה לאדם הראשון - ייצורו של הקב"ה ולא תולדת הקודמים להם. והיינו שהשם "אדם" שייך לאדם הראשון דוקא והוא שם עצם פרטי, ובשם עצם פרטי אין ה' הידיעה שייך בו. ולכן "האדם" כולל גם גויים בעוד "אדם" כולל רק ישראל. [6*]

"ישראל ועכו"ם [באים לפניך לדין] אם יש זכות לישראל בדיניהם דנין לו בדיניהם. ואומרים לו כן דינכם. ואם יש לו זכות לישראל בדינינו, דנין לו דין תורה, ואומרים לו כן דינינו" (לשון רמב"ם הלי מלכים י, יב, והוא מב"ק קיג). ואפשר להסביר שדין כזה אינו ברור אם הוא שייך לדיניהם או לדינינו. לכן הרי מוטל על הדיין לבחור באיזה דין לדון ומאחר והוא מצווה לאהוב את היהודי יותר ממה שהוא מצווה על הגוי, לא יהיה מן הראוי לבחור את הדין בו יפסיד היהודי. ועל הדין הנ"ל כתב הרמב"ם (פיהמש ב"ק ד, ג) דברים פלאים לכאורה: "ועל יקשה בעיניך דבר זה ועל תתמה עליו ככמו שלא תתמה על שחיטת בעלי חיים אף על פי שלא עשו שום דבר רע לפי

שמי שלא נשלמו בו התכונות האנושיות אינו אדם באמת וואין תכליתו אלא לאדם [האמיתי] > והדבור על ענין זה צריך ספר מיוחד" [7]. והדברים מפליאים שהרי לכאורה משמעותם להשוות את הגוי לבעלי חיים וכאלו אין רע בשחיטתו. וזה ודאי לא נכון לאור כל הנ"ל. אבל דבריו העניינים במקום זה, עשירים מאד במקום אחר, בהקדמתו לסדר זרעים (הוצ' ר"י קאפח, עמ' כב ד"ה וכאשר) וז"ל שם: "והמדע הוא שמוסיף במהותו ומעתיקו ממצב למצב, מצב שפל למצב נעלה, לפי שהיה אדם בכח ונעשה אדם בפועל, שהאדם לפני שילמד אינו אלא כבהמה, כי לא נבדל האדם משאר בעלי חיים אלא בהגיון... [דהיינו] השגת המושכלות... והדבור על הענין הזה בשלמות יארך מאד". כונת הרמב"ם נראית ברורה: המדע (בתרגום המודפס: החכמה) הוא שהופך את האדם לאדם, את האדם בכח לאדם בפועל, והשתייכות לעם ישראל אינה אלא גורם ברכישת המדע. והשוה דברי חז"ל (פסחים מט:): "ולא ישא בת עמי הארץ... ועל בנותיהן הוא אומר, ארור שוכב עם כל בהמה... א"ר אלעזר, עם הארץ מותר לנוחרו ביום הכיפורים שחל להיות בשבת". ומסתבר שזה המקור לדברי הרמב"ם הנ"ל.

ויש עוד הפלאה לרעה נגד הגוי, וכך מספרת לנו הגמרא (ב"ק לח.): "וכבר שלחה מלכות רומי שני סרדיוטות אצל חכמי ישראל: למדונו תורתכם. קראו ושנו ושלשו. בשעת פטירתם אמרו להם: דקדקנו בכל תורתכם ואמת היא, חוץ מדבר זה שאתם אומרים, שור של ישראל

שנגח שור של כנעני פטור, של כנעני שנגח שור של ישראל, בין תם בין מועד, משלם נזק שלם, ממה נפשך... ודבר זה אין אנו מודיעים למלכות". בגמרא שם מוסברת ההפלאה הזו במה שהקב"ה ראה שהגוים לא שמרו את ז' מצוות בני נח והענישים בדבר הזה. וברמב"ם (הלי נזקי ממון ח, ה) פירש יותר: "לפי שאין הגוים מחייבין את האדם על בהמתו שהזיקה, והרי אנו דנין להם כדיניהן. ושור של נכרי שנגח שור של ישראל, בין תם בין מועד, משלם נזק שלם. קנס הוא זה לגוים לפי שאינן זהירים במצוות ואינן מסלקין הזיקן, ואם לא תחייב אותם על נזקי בהמתן אין משמרין אותה ומפסידין ממון הבריות". והמאירי הביא דברים אלה כאילו הם דוקא, וז"ל: "כל ששבע מצוות בידם, דינן אצלנו כדיננו אצלם, ואין נושאים פנים בדין לעצמנו" (ב"ק לז:). אבל לא ראיתי שדבריו מקובלים להלכה.

ועוד הבדל בין נכרי לישראל טמון במה שדרשו חז"ל בספרי על הפסוק: "נביא מקרבך מאחיד -- ולא מאחרים" (ספרי על דברים יח, טו) והיינו שאין גוי זוכה לנבואה.

ד. בחירת עם ישראל ויתרונות האזרח על הגר

אנו עם סגולה לה' אשר בחר בנו מכל העמים ונתן לנו את תורתו. בחירתנו זו היא בעיקרה בחירה לתפקיד ואין בעצם הבחירה משמעות של יתרונות שנמצאים בנו, "וידעת כי לא בצדקתך ה' אלהיך נותן לך את הארץ הטובה הזאת, כי עם קשה עורף אתה" (דברים ט, ו), אלא רק

קבלתנו על עצמנו קיום מצוות התורה, היא היא מקדשת אותנו. וזה מה שכתב רב סעדיה גאון (אמונות ודעות ג, ז): "שאומתנו בני ישראל אינה אומה אלא בתורותיה". וכעין זה הרמב"ם: "שבתורה הזאת הבדילנו הבורא משאר בני העולם... ואין זה לפי שהיינו ראויים לכך, אלא בחסדו... בשביל שקדמו לאבותנו מעשים טובים בידיעת הבורא ובעבודתו" (איגרת תימן א). כל זה לגבי תחילת הבחירה. אבל אחרי שנבחר כבר עם ישראל בחירה כללית, ונכרתה עליה "ברית עולם", אין הבחירה מתבטלת על ידי חטאיהם אפילו דור או שניים (מהר"ל בסי נצח ישראל פי"א).

[לדעת הכוזרי, בחירת עם ישראל כן באה בגלל תכונות רוחניות המיוחדות לו, "נכונות הענין האלהי", וכבר הארכנו בזה לעיל סי"ב.]

מעלתנו לגבי אומות אחרות בכך שקבלנו עלינו את התורה. אבל אין זה בא לומר שאין לנו תכונות לאומיות שבמיוחד בולטות אצלנו, כמו שנמצאות תכונות לאומיות גם אצל אחרים. ומהן התכונות הלאומיות שלנו? אמרו חכמינו (יבמות עט:). "שלושה סימנים באומה זו: הרחמנים, הביישינים, וגומלי חסדים... כל שיש בו שלושה סימנים הללו, ראוי להדבק באומה זו". כדי לשמור על תכונות לאומיות אלה, מומלץ להרחיק גוים שתכונותיהם מתנגדות לאלה מלהתקבל בעם ישראל. ואף מובא בהלכה שאין להתחתן עם יהודי ששלושת המידות הללו אין בו (טושויע אה"ע ב, ב). ואולי מעין זה גם מה שאמרו חז"ל: "אמר להם

קבלתנו את התורה. וכן, אם כל הערך הגדול של אותן התכונות, אין להן השלכות הלכתיות.

כל היתרונות שדננו בהם בסעיף הקודם נובעים מקיום מצוות התורה בפועל, או מהתחייבות לקיימן, דהיינו מקיום מצוות בכח, "ההבדל שבו הורמו עם בני ישראל משאר הגוים הוא באמצעות קבלת התורה, שזולת זה, הנה ככל העמים בית ישראל" (לשון אור החיים, ר"פ חקת). [7*] ולכן כל גוי המתגייר וקבל עליו את החובה לקיים את מצוות התורה, הרי הוא יהודי לכל דבר. עם כל זה קיימות כלפיו הגבלות. כגון בענין מלכות ושררה, וז"ל הגמרא (קדושין עו:): "שום תשים עליך מלך מקרב אחיך - כל משימות שאותה משים לא יהיה אלא מקרב אחיך... ר' זירא מטפל בהו [מתעסק בהם לכבדם ולהושיבם בשררה. רש"י], רבה בר אבא מטפל בהו, במערבא אפילו ריש כורי לא מוקמי מינייהו, נהרדעא אפילו ריש גרנותא לא מוקמי מינייהו". הרי שנחלקו חז"ל בדבר. והרמב"ם פסק (הלי מלכים א, ד): "אין מעמידים מלך מקהל גרים אפילו אחר כמה דורות, עד שתהיה אמו מישראל... ולא למלכות בלבד, אלא לכל שררות בישראל". טעם הדבר כתב בסי' חנוך (מצי' תצח ותקט): "כי מהיות הממונה לראש נשמע לכל בכל אשר ידבר, צריך להיות על כל פנים המזרע ישראל שהם רמחנים בני רחמנים, כדי שירחם על העם שלא להכביד עולם..." [8].

עוד הבדל למדונו חז"ל (קדושין ע: וכע"ז במדב"ר יב, ד): "כשהקב"ה משרה שכינתו, אין משרה אלא על משפחות

הקב"ה לישראל חשקני בכם, שאפילו בשעה שאני משפיע לכם גדולה, אתם ממעטים את עצמכם" (חולין פט). ואולי זה בא מצד הביישנות שבנו. מאידך למדונו חז"ל (ביצה כה:): "מפני מה נתנה תורה לישראל, מפני שהן עזין... שאלמלא נתנה תורה לישראל, אין כל אומה ולשון יכולין לעמוד בפניהם". ופירש רש"י (נוסח בעין יעקב): "שהן עזים ברשעתם, וניתנה לשם תורה שיתעסקו בה, והיא מתשת כחם ומכנעת לבם". וכע"ז גם במאירי (שם). ומפרש בעל דברי חיים מצאנז (שו"ת דברי חיים יו"ד סי' ל): "היינו בטבעם הם קשים במדות ולכן נתנה תורה לשבור קושי הטבע באזהרות וגדרות יתירות לגאווה וניאוף וגזל וכד' כדי לשמור דרך המיצוע, כי המה בטבע עלולים לעזות, לזה גדרה התורה הק' בגזירות יתרות. אולם האומות אינן צריכות לחומרות יתרות, כי אינם עזים בטבעם, ודי להם בז' מצוות". ומצאנו סמך בדבריו במה שאמרו חז"ל: "שהגוים קרובים לתשובה הן" (מכילתא פ' בא, פתיחתא).

פירוש אחר במימרא "מפני מה נתנה תורה לישראל, מפני שהן עזין" מצאנו בדברי רמב"ן, והוא שהעזות היתה סיבת בחירת עם ישראל, "כי יעמדו לו בנסיונות" (רמב"ן לדברים ז, ז).

באיזו מידה בדיוק היה לאותן תכונות חלק בבחירת עם ישראל, קשה לברר, וכן ספק אם חשוב הדבר. ברור שאין בתכונות האלה די להעניק לנו את התואר "עם הנבחר". לדעת הראשונים שהבאנו, בתחילת הפרק, זכינו לתואר זה רק הודות

מיוחסות שבישראל". השראת השכינה קשורה בקדושה מיוחדת הבאה מטוהר המשפחה וכנרמז שם בגמרא: "בעת ההיא נאום ה' אהיה לא־להים לכל משפחות ישראל - לכל ישראל לא נאמר, אלא לכל משפחות ישראל" (ירמיה ל, כה), ונראה שגר בעל כרחו נמנע מזה, מבחינת מוצאו.

וכן התורה פוטר בני גיורת (שהורתם לא בקדושה) מיבום וחליצה, שזרע הגוי הפקר לענין זה. שוב הטעם מפני שאין יחוס האב די בריא (יבמות צז, צח). [מה שהרבה מצטטים לגבי גוים: "שבו לכם פה עם החמור - עם הדומה לחמור" (יבמות סב), אינו נכון, שהרי המימרא הזו נאמרה לגבי עבדים דוקא, שבהם כולי עלמא מודים שאין להם יחוס].

והנה ר' יהודה הלוי כתב בכוזרי (מ"א סי קטו): "ועם כל זה לא ישתנה הגר הנכנס בתורתנו עם האזרח, האזרחים לבדם הם ראויים לנבואה, וזולתם - תכלית ענינם שיקבלו מהם ושיהיו חכמים וחסידים, אך לא נביאים", והיה מקום לחשוב שזה יצא לא מהמימרא שהבאנו לעיל בסמוך, אבל קשה לומר כך שהרי חז"ל דברו על יחוס משפחה ורק ממילא נמעט הגר על ידי זה. וכל ישראל בלתי מיוחס נמנע מזה, והרי הגר כמוהו. לכאורה קשה על דברי הכוזרי מהגמרא (סנהדרין לט): האומרת שעובדיה הנביא גר אדומי היה, אלא שלפי פירש"י שם שאלת הגמרא היא דוקא ממה שאין השכינה שורה אלא על המיוחסים שבישראל. ולפי זה אין קושיא כל כך על הכוזרי מכאן, שאפשר לומר שעובדיה היה יוצא מן הכלל. אבל כן

קשה ממה שכבר הבאנו לעיל דברי חז"ל (תדב"א פ"ט): "בין ישראל בין עכו"ם ... הכל לפי המעשה שהוא עושה, כך שורה עליו רוח הקודש" [9]. גם לדברים אלה של הכוזרי עוד לא זכינו למצוא מקור בשי"ס.

ה. ערבות וחובת תוכחה

התורה חייבה אותנו לרתום בני אדם לעבודת אביהם שבשמים, וזאת מכמה בחינות, מהן שייכות רק לגבי אחינו בני ישראל ומהן שייכות לכל בני אדם.

בשב"א-אל-תעשה נצטוינו (ויקרא יט, יד): "ולפני עור לא תתן מכשול". ופירשו חז"ל (עי"ז ו: ועוד) דהיינו שאסור לסייע לאדם לעבור עבירה אשר בלעדי הסיוע לא היה יכול לעבורה. איסור זה שייך כלפי גוים כמו לגבי יהודים, כמפורש שם. וכל שכן שאסור להכשילו. לכן אסור לתת לגוי שוחד להטות דין (שו"ת חת"ס ח"ו סי יד).

מאידך, בקום-ועשה למדנו (שבועות לט): "כל ישראל ערבים זה בזה", כלומר שכל האומה היא כגוף אחד לקיום התורה, ועבירה של כל יהודי נחשבת כחוב לצבור כולו - במידה ואינם אנוסים בדבר, והיינו שיהודי אחד נענש על עבירת חברו במדה והיה בידו למונעה; וזה שייך רק אצל יהודי. וכן חובתנו להרחיק אדם מן העבירה כתובה (ויקרא יט, יז) בלשון: "הוכח תוכיח את עמיתך", והיינו יהודי דוקא.

אבל אפילו בקום ועשה אמרו (פסחים פז:): "לא הגלה הקב"ה את ישראל לבין האומות, אלא כדי שיתוספו עליהם גרים", ואפילו עונש נאמר בדבר, שהרי

אמרו במדרש (ויק"ר י, ה): "אם לא תגידו אלקותי לאומות העולם, הרי אני פורע מכס".

גם תלמוד תורה לגוים היה לכאורה צריך להיות בגדר חובה. אלא, דאדרבה חז"ל למדונו (סנהדרין נט.): "עובד כוכבים שעוסק בתורה חייב מיתה". אבל כבר הקשו שם בגמרא ממה שרבי מאיר אמר: "מניין שאפילו עובד כוכבים ועוסק בתורה שהוא ככהן גדול". ומתרגמים: "התם בשבע מצוות דידהו", היינו שמצוה עליהם ללמוד תורה במה ששיך להם. מה שאמרו בחגיגה (יג.): "אין מוסרין דברי תורה לעו"כ", מדייק שם המהרש"א דמיירי בסתרי תורה דוקא, ואלה אסור למוסרם אפילו בשבע מצוות שלהם. ואם נאמר שאמונה בה', אחדותו וכו' נכללות במצות איסור עבודה זרה שלהם, הריהם מחויבים ללמוד על גדלות ה', והרי זה בגדר מה שאמרו: "אם לא תגידו אלקותי לאומות העולם", ותהיה עלינו חובה לעזור להם בלימוד זה.

לפי זה מתורצת גם פליאה אחרת. אמרו במדרש (בר"ר א, ב ומובא ברש"י בתחלת פירושו לתורה): "לא היה צריך להתחיל התורה אלא מהחדש הזה לכם... ומה טעם פתח בבראשית... שאם יאמרו אומות העולם: לסטים אתם שכבשתם ארץ שבעה גוים, הם אומרים להם: כל הארץ של הקב"ה היא, הוא בראה ונתנה לאשר ישר בעיניו" (לשון רש"י). ולפי מה שאסור לגוי ללמוד תורה, איך ידעו? אלא ששינו (סוטה פ"ז מ"ה): "וכתבו עליו כל דברי התורה בשבעים לשון שנאי באר היטב" (דברים כז, ח) ופ"י רמב"ם בפ'

המ"ש שם: "מה שאמר בשבעים לשון, רצה לומר בכתיבת כל אומה מאלו האומות". וכן בגמרא בהמשך הסוגיא שם (סוטה לה): "לדברך היאך למדו אומות של אותו הזמן תורה?" הרי ברור שתורה בכתב מכוונת לגוים. ולפי הנ"ל מובן, דהיינו כדי שיכירו בגדלות ה' ובמידותיו, ואלה הם מחוייבים ללמוד. (ועיי' שטמ"ק כתובות סוף פ"ב ד"ה ולא שאולי יש מקום לחלק לגבי דין זה בין תושב"כ ותושבע"פ. כן דן בזה בשו"ת מהר"ץ חיות סי' לב. ולפי זה אין סתירה כלל. ועג"כ שו"ת שרידי אש ח"ב סי' צ וסי' צב.)

וצ"ע ממעשה של תלמי המלך כאשר בקש מחכמים לתרגם את התורה ליונית, ואמרו שאז העולם היה חשוך שלושה ימים (סוף מ' תענית). וצ"ע מה היה כל כך רע בתרגום, הרי משה רבינו בעצמו תרגם את התורה לשבעים לשון. ושמעתי מר"מ הר"י קמינצקי שהחושך בא, לא בגלל עצם התרגום, אלא בגלל השינויים שהוכרחו להכניס בתרגום כמפורט (שם ובמגילה ט. ובכ"מ במדרש). ומצאתי רמז לזה בלשון הברייתא (מס' סופרים פ"א ה"ז): "מעשה בה' זקנים שכתבו לתלמי המלך את התורה יונית, והיה היום קשה לישראל כיום שנשעה העגל, שלא היתה התורה יכולה להתרגם כל צרכה". משמע שהחרבן היה מצד הלקוי בתרגום ולא בגלל התרגום כשלעצמו. ובסי' שלשלת הקבלה כתב: "ני"ל שר"ל שמרוב פחד היהודים עשו תענית ותפילות, והושחרו פניהם, כמו שעשו בימי המן".

ונראה שלגבי גוים חובתנו זו איננה בגדר מצות תוכחה אלא בגדר מצות אהבת ה'.

וז"ל הרמב"ם במצוה זו (סה"מ עשין ג):
"שנהיה קוראים לבני אדם כלם לעבודתו
ולקהאמין בו... ולשון ספרי ואהבת את ה',
אהבהו על הבריות כאברהם אביך, שנאי
ואת הנפש אשר עשו בחרן". והרי אברהם
אבינו נשתבח מאד על הנפשות שעשה
לקונם (בראשית יב, ה') (ועיי באריכות
רמב"ם הלי ע"ז א, ג).

לאור הנ"ל צ"ע הגמרא (ב"ב י:): במה
שאסרה לקבל צדקה מגוי משום שכתוב
(ישעיה כז, יא): "ביבש קצירה תשברנה",
ופירש רש"י: "כשתכלה זכות שבידן וייבש
לחלוחית מעשה צדקה שלהן, אז ישברו".
משמע לכאורה שיש למנוע מגוי עשית
צדקה. והרי גם גוי מחויב בעשית צדקה;
כך משמע מדברי הנביא (יחזקאל טז,
מט): "הנה זה היה עון סדום... ויד עני
ואביון לא החזיקו" (רי יונה, שע"ת ש"ג
סי טו). ואם כן יהיה אסור לנו לסייע
לעבור על זה, ואדרבה, עלינו "לכוף את
כל באי עולם" לקיים חובתם זו. ועוד צ"ע
מה שנפסק בשו"ע (יו"ד סי רנד ס"א)
שבצנעה מותר לישראל לקבל צדקה מגוי
(ומשמע דמיירי אפילו בהיה יכול
להתפרנס מיהודים), ובהמשך שם (ס"ב)
נפסק: "מלך או שר עו"ג ששלח ממון
לישראל לצדקה, אין מחזירין אותו, אלא
נוטלין ממנו וינתן לעניי עכו"ם". והרי
פסק כאן כי האי שדרשו "ביבש קצירה
תשברנה" ואם כן איך התיר לקחת מגוי
אפילו בצנעה? [גם המאירי (סנהדרין נט).
כתב שאמרו לקבל צדקותיו של גוי; אבל
אולי כונתו בזה לתרומות לבית כנסת
וכד', אף שמסתימת לשונו "צדקותיו" לא
משמע כך]. ועיין מה שפירש הדרישה שם

ומה שהקשה עליו הטי"ז (שם סק"ב),
ותירץ שיש לחלק בין כאשר נותן לתוך יד
העני היהודי - שמותר לקבל; ובין נתינה
לידי הגבאי היהודי - שאסור לקבל.
והסביר שכאשר הגוי נותן ליד העני
היהודי, אינו מקפיד שיגיע לידי יהודי,
דוקא, בעוד במסרה לידי הגבאי היהודי,
(כאשר הגוי יודע שחלק מהכסף ילך
לעניים גויים כמו שהוא בעצמו מפרש
שם), בזה התכון דוקא לעניים יהודים.
וזה צ"ע, שלכאורה, אדרבה, איפכא
מסתברא.

בשו"ת דעת כהן (סיי קלב) מתרץ שהקרא
"ביבש קצירה תשברנה" שייך רק להמשך
מלכות של גוים ולכן האיסור שייך רק
כאשר בית המלך נותנים. ולפי זה היה
מתורץ לא רק למה היחיד מותר לו
לקחת, אלא מתורץ גם למה דרשו "ביבש
קצירה תשברנה" בלי לחשוש ממניעת
מצוה מן הגוי.

לפני הסוגיא הנ"ל דנה הגמרא בשאלה
של צדקה וחסד של גוים בכלל, והיינו
בהקשר לפסוק (משלי יד, לד): "צדקה
תרומם גוי, וחסד לאומים חטאת". כאשר
בקש ר' יוחנן בן זכאי מתלמידיו לפרש,
כלם פירשוהו: "כל צדקה וחסד שאומות
עובדי כוכבים עושים, חטא הוא להם".
ואז ר' יוחנן עצמו פירש: "כשם שחטאת
מכפרת על ישראל, כך צדקה מכפרת על
אומות העולם", ולמסקנה הוא משבח את
פירושו של ר' נחוניא בן הקנה שלדבריו
הפסוק מדבר רק בצדקה וחסד של
ישראל. [9*] במשלי רש"י פירש שחסד
לאומים חטאת, שהיו נוטלים מזה
ונותנים לזה. ר"א אבן עזרא, וה"ר יונה

פירשו כריב"ז דלעיל, שחסדם מכפרת כחטאת, רלבי"ג מפרש את הפסוק על התחסדות של הגוים, שכל מה שמענים את עצמם, הוא חסרון, ולא תוספת, בעבודת ה'.

ו. היחס בשעת מלחמה

כל הנאמר עד כה אינו אלא בשעת שלום ובגוי שאין לו עלינו מחשבות רשע. אבל בשעת מלחמה ובגוי צר ואויב, אדברה, צריכים ליזהר מאד פן נסכן, ח"ו, חיי ישראל; פן נהיה רחמנים על האכזרי, ובזה נהיה אכזריים על רחמנים בני רחמנים. לא נשכח "כי בחמלת שאול על אגג נולד אויב". גם נזכור היטב מעשה אחאב, מלך ישראל, כאשר הסגיר ה' בידו את בן הדד, מלך ארם. ואמרו לו עבדיו "הנה נא שמענו כי מלכי בית ישראל, כי מלכי חסד הם, נשימה נא שקים... ויבואו אל מלך ישראל ויאמרו: "עבדך בן הדד אמר תחי נא נפשי ויאמר... אחי הוא" (מלכים א כ, לא-ב), ונשלח דבר ה' אל אחאב: "כה אמר ה', יען שלחת את איש חרמי מיד, והיתה נפשך תחת נפשו... (שם מב). ואמנם בסוף: "ומלך ארם צוה... לא תלחמו... כי אם את מלך ישראל לבדו" (שם כב, לא) וכך נפל בגלל רחמנותו המוטעת.

והנה במכילתא (בשלח על יד, ז - בהוצאת מלבי"ם ס"י ז): "ויקח שש מאות רכב בחור. משל מי היו הבהמות שהיו טוענין המרכבות", ומסיק שהיו מאותם מצרים שהיו יראים דבר ה', "מכאן היה ר' שמעון אומר, טוב שבמצרים הרוג, טוב שבנחשים רצוץ את מוחו". ובמסי סופרים

(סוף פט"ו) גרס: "הטוב שבעו"כ, בשעת מלחמה, הרוג". והתוסי (ע"ז כו: ד"ה ולא) מביא כן בשם ירושלמי קדושין (כנראה שם ד, יא - אבל אצלנו חסר). וכן מובא להלכה בשי"ך (יו"ד ס"י קנח סק"א) בשם הב"ח. וכן מרומז בלשון הרמב"ם (הלי רוצח ד, יא וכ"מ שם). והטעם בכל אלה, משום דמייירי בעובדי כוכבים שהם בעצמם חייבים מיתה אלא שכל זמן שלא דנום, אסור לסבב להם את המיתה - והיינו בשעת שלום אבל בעת מלחמה מותר להורגם.

אבל מסתבר שגם בגוי שאינו עובד כוכבים צריכים לשקול היטב איך להתנהג. מחד גיסא, לא לזלזל בשפיכת דמים, ומאידך שלא לסכן חיי ישראל, ח"ו. וידוע היטב מעשה הלי"ה הי"ד. וטוב איש יכלכל דבריו במשפט (ע"פ תהלים קיב,ה).

ז. הרחקה מן הגוים

לפי דברינו, תפקיד עם ישראל הוא לקרב את אומות העולם לעבודת ה', ולכאורה מלוי תפקיד זה דורש מגע וקשר אתם. ולפי זה צ"ע כל ההרחקות שהתורה וחז"ל הטילו עלינו, כגון צווי התורה (דברים ז, ב): "לא תכרות להם ברית ולא תחנם", ודרשו חז"ל (ע"ז כ. א) לא תתן להם חניה בקרקע, (ב) לא תתן להם חן (שלא יאמר כמה עכו"ם זה נאה. רש"י, ג) לא תתן להם מתנת חנם ואע"פ שלפי פשוטו, המקרא נאמר רק לגבי ז' עממים, כבר פי התוסי (שם, ד"ה דאמר), שבאלה שלושה "אין שום טעם לחלק בין שאר עובדי כוכבים לז' עממין", וכן ההרחקות שחדשו

חז"ל, כגון "גזרו על פתן משום שמנו, ושמן משום יין, ועל יין משום בנותיהן וכו'" (שבת יז:).

הטעם להרחקות ברור שהוא כדי למנוע השפעתם של גויים עלינו. אבל, מאידך, במה שאנו נמנעים ממגע אתם, האם איננו מוגבלים, בו בזמן, מלהשפיע עליהם?

אמנם נכון הוא שבמדת מה ההרחקות ממעטות את יכולתנו ללמד ולהדריך את הגוים, אבל ההמעטה הזו איננה אלא במישור הפרט -- לגבי הדרכת הפרט על יד הפרט, אבל כאשר נעייין בנביאים נוכח לדעת שהאומה הישראלית, כאומה לדוגמה, יושבת על אדמתה, היא אמורה להיות מורת דרך לאומות העולם. הוראה כזו לאומות העולם יכולה להצליח רק אם נשכיל להקים מדינה המתנהלת על פי התורה ואשר אהבה אחוה ושלוה ישלטו בשעריה. לכן מגמתנו ושאיפותינו צריכות להיות בראש ובראשונה לזכות להקים מדינה כזו, דהיינו לביאת משיח צדקנו.

בו בזמן שאנו משתדלים בתיקון עצמנו, אין ספק שכל השפעה להטיב את המצב הרוחני של הגוים, רצויה וברוכה, ובמיוחד כל מי שאהבת ה' אמיתית שוכנת בלבו, ישאוף לקראת זה. וההשפעה הזו הינה אף אחת ממטרות גלותנו (פסחים פז:). אבל נראה שהיא מטרה משנית ולכן עלינו להזהר שלא נשיגנה ח"ו על חשבון שלמות רוחנית פנימית על יד התבוללות בין הגוים.

ח. גלות וגאולה

גם בתורה - בתוכחות שבה - גם בנביאים

נאמר לנו שעזיבת התורה תגרור אחריה גלות. "השמרו פן יפתה לבבכם וסרתם... ואבדתם מהרה מן הארץ הטובה אשר ה' נתן לכם" (דברים יא, טז-יז). ונראה שהגלות היא יותר מסתם עונש. גם בארץ יכול ה' להענישנו עונשים חמורים, כמפורט בתוכחות. אלא נראה שהגלות היא הכרחית למניעת חלול השם עצום. ואמנם, גם בעצם היותנו בגלות הרינו מחללים את השם: "ויבואו אל הגוים אשר באו שם ויחללו את שם קדשי, באמור להם עם ה' אלה ומארצו יצאו" (יחזקאל לו, כ), אבל אילו לא הגלנו ה', היה השארנו בארץ הופך לחלול השם עוד יותר גדול. שהרי, אילו היו ישראל מצליחים, על אף עזיבתם את ה' ואת תורתו, היה זה הופך להודעה לגוים: עזיבת ה' היא מצליחה ח"ו - ואין לך חלול השם גדול מזה. ולכן ברור, שכדי להציל יעודנו הלאומי היה ה' צריך להגלותנו על עזיבתנו את תורתו. בגלות הזה, חובתנו העיקרית היא לבטל את גורמיה ולחזור להיות ראויים לגאולה, ראויים להיות דוגמה לגוים [10].

בהיותנו בארצות הגוים אמנם חובה עלינו לדרוש שת שלום-העיר אשר הוגלנו שמה ולהתפלל בעדה אל ה', כי בשלומה יהיה לנו שלום (ירמיה כט, ז). יש, במיוחד במדינות שמטיבות לנו, שהיהודים מתמסרים לתנועות סוציאליות שמטרתן היא לישר ולתקן את אנשי המדינה. ובאמת ככל שאנו מתנהגים בין הגוים בדרך התורה נהיה דוגמה להם ונוכל להשפיע עליהם להתנהג כשורה, הרינו בזה מקדשים שם שמים - אבל אל לנו

את העכוב שנבע מהשבועה שהושבענו בה שלא למרוד בגוים (כתובות קיא.) [כך היא דעת בעל אור שמח וכן משמע מדברי אבני נזר, וחבלים בנעימים 11]; ובסי ויואל משה חולק]. אולי עלינו לראות באלה אף רמז מהי שנתן לנו עכשו את הכלים לקדש שם שמים על ידי ניהול מדינה לפי רצונו. כל אחד הגר שותף, באותה מידה שהיה בידו למחות ולתקן (עיי' שבת נד: ונה.), שותף בקדוש השם או היפוכו, ח"ו.

וכך עלינו לדעת שכל השחיתות בעולם וכל המלחמות, מבחינה מסויימת, הן באשמתנו, שהרי, אילו עשינו את שמוטל עלינו, מזמן היו באים אלנו הגוים ללמוד. וכשאר עורכים טבח בביאפרא או בבנגלאדש או בקמבודיא, צריכים אנו להרגיש במחדלנו ולהאזר בגבורה לזכות בביאת המשיח בב"א.

ואולי הנ"ל הוא עומק דברי חז"ל באמרם: "אין פורענות באה לעולם אלא בשביל ישראל" (יבמות סג.).

לשכוח שעיקר התמסרותנו חייבת להיות חזק חיי תורה בתוך עמנו אנו, ולזכור שזו הדרך הארוכה-קצרה גם להצלת האומות. שהרי כנראה הם אף פעם לא יגיעו לדרך ה' ממש אלא דרך עם ישראל בארצו החי חיינו על פי רצון ה'. לכן כל ההתקדמות לקראת המטרה הזו היא סוף סוף גם לאומות העולם תיקון - תיקון יסודי ובר-קיימא.

אילו היינו, בזמן שהייתנו בגלות, מנסים ללמד את אומות העולם איך לנהל אומה בדרך הנכונה, ודאי היו צוחקים עלינו. הרינו במצב של איש עסקים שהקים עסק ופשט את הרגל, התאושש ושוב הקים עסק ושוב נכשל, מה עשה אותו איש עסקים? הקים בית ספר לניהול עסקים. ולא יצחקו עליו אנשי העסקים? "הרי אתה נכשלת פעמיים. מה תוכל ללמוד אותנו?" ולכן אין לנו אלא להתאמץ לזכות בגאולה.

לאור כל האמור לעיל, ברור שהגלות מונעת מאתנו מלוי עיקר יעודנו וסיבת היותנו לעם. ונדמה שזה עיקר האסון בגלות המר הזה, וכן עיקר אבלותנו בטי' באב. ואולי כינו חז"ל את האבלות הזאת כאבלות על ירושלים - "כל המתאבל על ירושלים זוכה ורואה בשמחתה" (תענית ל:). לרמז לנו שאבלותנו היא על כך שאין עתה ביכולתנו להביא את השלום הכפול לעולם.

ותורשה לי מילתא אגב אורחא. כמדומני שמודעות לדבר הזה יש בה כדי להדריך כל אחד ואחד מאתנו גם ביחסו למדינת ישראל של היום. החלטת ועידת סאן רימו, וכנראה גם החלטת האו"ם, סלקו

הערות

1. לאור הרדיפות הקשות והתכופות שבהן אומות העולם פוקדים אותנו, קל מאד לשכוח את החסד שהגויים עשו לנו - מימות יתרו, יועצו של פרעה (סוטה י"א). ורחב הזונה עד לכומר רויכלין שהציל את התלמוד משריפה במסירות נפש, ועד ימינו אנו שהרבה גויים הצילו יהודים ואף סכנו את חייהם בזה, וזאת בו בזמן שסבלנו את הרדיפות האיומות ביותר של הנאצים בימי מלחמת עולם השנייה. מטבע האדם לנסות להשתחרר ממשועבדות כלפי מי שעשה לו טובה - במיוחד כאשר המיטיב שייך לקבוצה נכרית. אבל, מאידך, נזכור שכפיית טובה היא מן המדות המכוערות ביותר ואף הוקשה לכפירה בעיקר (כפי שנלמד מפרעה שהתחיל במה שלא ידע את יוסף ולבסוף אמר: לא ידעתי את ה').

על פגישת עשו עם יעקב אמר רשב"י (ספרי בהעלותך ט', י' [סי' ס"ט]); מובא ברש"י בראשית ל"ג, ד': "הלכה בידוע שעשו שונא ליעקב, אלא נהפך רחמיו באותה שעה ונסקו בכל לבו". ברור שהכונה לעשו ולשנאתו ליעקב. אמנם השתמשו במימרא זו לתאר רוב שנאת הגויים לנו, והיינו דרך מליצה. ואין בזה אלא מליצה. המלה "הלכה" ודאי קשה, ויש שגרסו "והלא" (עי' אנצ' תלמודית, ערך הלכה, הערה 44). אבל ודאי שלא יתכן שכונתה כאן להלכה, דהיינו דבר שמחוייבים לעשותו. והרי מפורש כתבו הראשונים שאין הלכה שייכת בעניני אגדה: "כל מחלוקת שלא חייב המחלוקת במעשה, אלא בדעת בלבד, לא נגדור בו

הלכה כפלונני" (רי שמואל הנגיד, מובא בתלמוד, בסוף). וז"ל הרמב"ם (פיהמ"ש סוטה פ"ג סוה"ג): "וכבר אמרתי לך לא פעם, שאם נחלקו חכמים באיזה השקפה ודעת שאין תכליתה מעשה מן המעשים, הרי אין לומר שם הלכה כפלונני". ועיי בשדה חמד, כללים, מעי הה"א אות ל"ב.

2. במכילתא דר"י (יתרו פי' ב' סי' ו'): "...כהנים, יכול בלויטים (פי' שרים) כענין שנאי ובני דוד כהנים היו (ש"ב ח', י"ח). מכאן אמרו ראויין היו כל ישראל לאכול בקדשים..." ובמכילתא דרשב"י: "...כהנים, יכול בטלנים, כענין שנאי ובני דוד כהנים היו, ת"ל וגוי קדוש, מכאן אמרו ראויין היו ישראל לאכול בקדשים". משמע משניהם כהנים ממש, וכן פירש גם ר"ע ספורנו. אבל ברש"י: "כהנים, שרים, כמה דאת אמר ובני דוד כהנים היו". וכן ברשב"ם, והוא כנגד המכילתא לפי הנ"ל. וכנראה היתה להם גירסא אחרת שם. ורמב"ן פי': "ממלכת כהנים, ממלכת משרתי", נראה שגם הוא מפרש כהנים ממש. והרש"ר הירש פירש: "ויפיץ דעת ה' וכניעה להי על ידי אמרי פיו ומופת מעשיו", ובאגרות צפון (אגי ט'): "כל בן ישראל משמש כהן למופת", והיינו כמו שכתבנו בפנים.

3. ממה שברישא הוזכר "אדם" ובסיפא "ישראל" משמע ש"אדם" כולל גוים, וכן משמע מהמקרא המובא, שהוא מדבר על בני נח. ונראה שכן פירשו גם כל הראשונים. וז"ל ה"ר יונה (שם): "כי האדם חביב לפניו מכל הבריות כי בצלם

מדד או שקל בחסר, עובר בלא תעשה וחייב להחזיר. וכן אסור להטעות את הגוי בחשבון, אלא ידקדק עמו שנאי [אצל גוי] וחשב עם קונוהו, ואעי"פ כבוש תחת ידך, קוי"ח לגוי שאינו כבוש תחת ידך. והרי הוא אומר: כי תועבת ה' אלהיך כל עושה אלה, כל עושה עול, מכל מקום" (רמב"ם הל' גניבה ז', ח"ו). וז"ל ראב"ן (ב"ק קי"ג - דף קצ"ד ע"ד בהוצ' אבן שלמה): "דאסור לגנוב דעת הגוי וכל שכן שאסור לגנוב לגוי, דלא תגנוב - דומיא דלא תרצח ולא תנאף - דהוי בין לישראל בין לגוי". ועיי דברי הרמב"ם בפיהמ"ש (כלים י"ב, ז') שהאריך בזה. ודברי חכם צבי (שו"ת ס"י כו) שמכנה גזל הגוי כמעשה מכוער שאסרו התורה לכולי עלמא וכתב שהגוזלו פסול לעדות ולשבועה.

רציחת הגוי אסורה מן התורה, ודינו מסור לשמים (מכילתא פ' משפטים כ"א, י"ד - בהוצ' המלבי"ם ס"י נ"ח). וכן דעת הרמב"ם (עיי כ"מ הל' רוצח ב', י"א, שמביא את המכילתא ומסיק: "וזהו שכתב רבנו אינו נהרג עליו בבית דין, כלומר: אבל בדיני שמים חיב"), וכן במאירי (סנהדרין נ"ז:). המשך חכמה מסביר (שם) שמה שנראה כי חלה כאן קולא כתוצאה ממתן תורה, באמת אינו כן, אלא "שהחמרו, פי' שדמו של ישראל חשוב בעיני מלכו של עולם, ולכך אינו נהרג עבור עכו"ם". ומוסיף שם שני דברים: (א) "נראה דאדם המזיק לעכו"ם חייב לשלם". (ב) "ויתכן משום דישראל שהרג בן נח איכא, מלבד הרציחה, עוד עון דחלול השם ית'... ובוה אמרו אין יום הכיפורים ותשובה יסורים וכו'... נמצא

נבראו, וישראל יודעים שהם חביבין מכל האומות, כי נקראו בנים למקום". וכן משמע מלשון הרשב"ץ (מגן אבות, שם). וז"ל ר"ע ספורנו (שמות י"ט, ה'): "אעי"פ שכל המין האנושי יקר אצלי מכל יתר הנמצאים השפלים, כי הוא לבדו המכוון בהם כאמרם ז"ל חביב אדם שנברא בצלם... וההבדל ביניכם בפחות ויותר [בכמות ולא באיכות]". וכן פירשו הר"י אברבנאל והר"י יעבץ, ועיי במדרש שמואל שמסופק בדבר ומביא בשם ר"ח וויטאל דמיירי רק בצדיקים. ומה שהמקרא מיירי בבני נח, משום שגם מהם יכול לצאת צדיק. ועיי תו"ט באריכות שגם הוא מוכיח דמיירי בבני נח. וכן משמע בפירוש מהר"ל שם, שכתב: "ואם אחר שבחר הש"י בישראל, נתמעט הצלם הזה אצל האומות. מ"מ הצלם האלהי הוא שייך לאדם במה שהוא אדם". ועיי כעין זה גם בס' נצח ישראל פי"ד.

4. ועיי רמב"ן (דברים כ"א, כ"ב), ובמנחת חנוך (קומץ המנחה מצי תקל"ז), ובתפארת ישראל (אבות ג', ס"ק פ"ח), אבל עיי סה"מ של הרמב"ם מ"ע רל"א דמשמע ששייך רק בישראל. ובענין הנאה ממת אינו-יהודי, עיין מאמרו המקיף של פרופ' אברהם (המעין תשרי תשמ"א, 52-60).

5. "גזל כנעני אסור, אבדתו מותרת" (ב"ק קי"ג:), "אסור לגזול או לעשוק, אפילו כל שהוא, בין מישראל בין מעובד כוכבים" (טוש"ע ס"י שני"ט ס"א). "אחד הנושא ונותן עם ישראל או עם גוי עובד ע"ז, אם

דין עונש מיתה על חלול השם, ואיך יכופר לו על ידי מיתה חטא הרציחה. ועל כרחך דינו מסור לשמים". ונראה שמקורו בתוספתא הנ"ל המסיימת: "הגזול את הנכרי ונשבע לו ומת, [כלומר: או מת. חזון יחזקאל שם] אינו מתכפר לו מפני חילול השם".

5*. ועיי בתנא דב"א רבה (פט"ו): "רעד הרי הוא כאחיך, ואחיך הרי הוא כרעד, הא למדת שגזל עכו"ם אסור." הרי שאפילו ריע נקרא. וכן עיי דברי בעל תורה תמימה (בסי' ברוך שאמר על אבות גי, י"ד) שרי עקיבא כלל גוים בקרא: "ואהבת לרעד כמוך". ומביא צרור ראיות שגוי נקרא ריע. ובזה פירש מה שאמר רי עקיבא (ירושי' נדרים ט', ד') שזה כלל גדול בתורה, והביא ראיה מדבריו "חביב אדם שנברא בצלם" ובזה הרי כלל כל בני אדם.

6. הרמב"ם (הלי' גולה ואבדה י"א גי) כתב: "אבדת הגוי מותרת... והמחזירה, הרי זה עובר עבירה מפני שהוא מחזיק יד רשעי עולם". ודייק מכאן באר הגולה (חוי"מ סי' רס"ו סק"ב): "דס"ל דלא אמר רב שם בסנהדרין אלא בעכו"ם עובד כוכבים ומזלות... ולא בעכו"ם שבזמן הזה שמודים בבוא עולם ונימוסיהם להחזיר אבדה". ולא ידועה כל כך שיטת רי אושיה שסבר שהקרא "שור אויבך... תשיבנו לוי" מיירי בגוי (מכילתא משפטים פ"י כ"י ע"פ שמות כ"ג, ד'). והמאירי (ב"ק קי"ג). מסיק: "כל שהוא מעממין הגדורים בדרכי הדת ועובדי האלהות על איזה צד, אע"פ

שאמונתם רחוקה מאמונתנו, אינם בכלל זה, אלא הם כישראל גמור לדברים אלו, אף באבדה, ואף בטעות, ולכל שאר הדברים, בלא שום חילוק". אבל בשולחן ערוך אינו מחלק כך, אלא נפסקה ההלכה בזה"ל: "אבדת העכו"ם מותרת... והמחזירה עובר עברה מפני שהוא מחזיק ידי עוברי עברה. ואם החזירה לקדש את השם כדי שיפארו את ישראל וידעו שהם בעלי אמונה, הרי זה משובח. ובמקום חילול השם, אבדתו אסורה וחייב להחזירה." (חוי"מ רס"ו, א').

ועיי בתורה תמימה (דברים כ"ב גי ס"ק כ"ב ופי' ל"ג ס"ק גי) שכתב: "כל המפרשים כתבו בכלל הדין הזה [היתר אבדת הגוי] דאיירי בעובדי אלילים הפראיים" ומצא מקור לדבר בגמרא (ב"ק ל"ח.). "ראה הקב"ה שאין האומות מקיימות זי מצוות, עמד והתיר ממונן... אבל אלה המקיימים זי מצוות, והם רוב האומות שבזה"י ובכל המדינות הנאורות (!) נעלה על כל ספק שדינם שוה בכל לישראל", - אבל כל זה לא מובא בשו"ע.

6*. והנה ביבמות (סב.) דרשו מהקרא: "שובו לכם פה עם החמור (בראשית כ"ב, ה') -- עם הדומה לחמור", שאין לעבד יחוס, והרי השוו את העבד לענין זה לבהמה. ורבים שמעתי מיחסים את הדרשה לגוי, וזה לעני' טעות. אלא שראיתי בהשגת הראב"ד על הרמב"ם (הלי' שאר אבות הטומאה ב, ג) שמביא את הבטוי הזה לגבי גוי, וצ"ל דהיינו דרך מליצה. וכן משמע מקשר דבריו שם.

אלפים ושני רבבות מישראל", ובא להודיענו שאין הגרים ובני משפחות בלתי מיוחסות נכנסים למנין הזה. ובסי חנוכת התורה (מאת ר' העשיל מקראקא, פי בהעלותך) הביא מדרש הפוך מזה: "ת"ר ובנוחה יאמר... אין השכינה שורה אלא על שני אלפים ושני רבבות. הרי שהיו ישראל כאן חסר אחד, ובא הגר והשלים, נמצא גורם לשכינה שתשרה על ישראל", ומקשה מכאן על דברי ר"י (קדושין ע"י. תד"ה קשים): "דלפיכך קשים שנטמעו בישראל ואין השכינה שורה אלא על משפחה מיוחסת".

9*. לכאורה יש מקום לומר שכוונת ר' נחוניא בן הקנה היא, שאין בגוים לא צדקה ולא חסד. אבל לפי זה יסבור כן גם ר' יוחנן בן זכאי ששיבח את דבריו, והרי דוקא הוא חולק על כל תלמידיו לתת לגוים חסד אמיתי. לכן נראה יותר שלדעת ר' נחוניא בן הקנה המקרא לא איירי בגוים ואינו מחייב ואינו שולל חסד של גוים.

10. המקדש הראשון נחרב מפני ע"ז, גלוי עריות ושפיכת דמים (יומא ט:.) וכאשר נגאלו ובנו מחדש את בית המקדש, אמנם שחטו את יצר הרע של ע"ז וסימו עיניו של יצר הרע של עריות (יומא ט:.) הבית השני נחרב מפני שנאת חנם, ואולי עלינו במיוחד לשרש את העון הזה מתוכנו כדי לזכות בגאולה.

11. וז"ל בעל אור שמח במכתב שפורסם

7. הנוסח ע"פ הוצ'י הר"י קאפת, הכולל קטעים שחסרים בדפוס הש"ס, וסימנתיים בסוגריים משולשים. המלים בסוגריים המרובעות הוספתי לבירור הדבר.

7*. וצ"ע אם נכלל בזה גם מה שאמרו חז"ל (ע"ז כ"ב:): "בשעה שבא נחש על חוה, הטיל בה זוהמא... ישראל שעמדו בהר סיני, פסקה זוהמתו, עובדי כוכבים שלא עמדו על הר סיני, לא פסקה זוהמתו, והיינו שתכונותיהם רעות, במיוחד בענין עריות. וצ"ע אם על ידי גרות, גם כן, הזוהמה פוסקת.

8. אולי נוכל להוסיף עוד טעם. המלך עשוי להשפיע יותר מכל אדם אחר על העם ועל דרכו, ודרך תגובתו לאתגרי הזמן. איש כזה חייב להיות מעורה מעומק נפשו בכל היסטורית עם ישראל, ומי שלא גדל בסביבה כזו, אינו יכול לקלוט הבנה כזו וכן אינו יכול להורישה לבניו.

9. לכאורה שתי המימרות הללו סותרות מה שלמדנו שאין השכינה שורה אלא על משפחות מיוחסות בישראל. ואולי צריכים לחלק בין רוח הקודש (וכן נבואה) ובין השראת השכינה. אבל ברור שרש"י כנ"ל (סנהדרין ל"ט:.) אינו סובר כן. ואולי כונתם להשראת השכינה על כלל ישראל וכמו שלימדונו (יבמות ס"ד., ב"ק פ"ג:.) "שאינן השכינה שורה על פחות משני

ב"התור" בשנת תרפ"א: "אמנם כעת הסבה ההשגחה אשר באסיפת הממלכות הנארות בסאן רעמא ניתן צו אשר ארץ ישראל תהיה לעם ישראל, וכיון שסר פחד השבועות וברשיון המלכים..." ובאבני נזר (חיו"ד סי' תנ"ו): "שאם יותן רשות לכולם לעלות, לא יהיה שבועה [בתוקף]". ובשו"ת חבלים בנעימים (סי' קלב): "דהשביעם הי שאסור לקיים מצוה זו בסכנת נפשות. אבל אם אין... ויהיה להם רשיון מאוה"ע לעלות לא"י, אין שום הוכחה מכאן [מהשבועות]". ובסי' ארץ חמדה (סי' ש"א סי' ו' א"ד) הסביר למה

התנגדותם של הערבים איננה נוגעת לשאלה, וכן למה בטול תוקף השבועות חל גם על שטחים נוספים שנכבשו אחר כך.

ועוד אמרו חז"ל במדרש שתוקף השבועות לא היה אלא לאלף שנים וז"ל ר' חיים ויטאל (הקדמה לסי' עף חיים, ד"ה אמר עוד [ב.]): "וכבר אמרו רז"ל כי זמן השבועה היא עד אלף שנים כמ"ש ז"ל בבריתא דר' ישמעאל בפרקי היכולת ע"פ דניאל (ז', כ"ה) וז"ל ואיתהבון בידיה עד עידן ועידנין".